JETIR.ORG ISSN: 2349-5162 | ESTD Year : 2014 | Monthly Issue
JOURNAL OF EMERGING TECHNOLOGIES AND INNOVATIVE RESEARCH (JETIR)
An International Scholarly Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

"२०२० नूतन शिक्षानीतौ प्रमुखा: अभिप्राया: कालिदासस्य कृतीनामावश्यकता च ।"

Under the Supervision of

(Name Supervisor/Guide)
Asst. Prof. Dr. Santosh Swami
SKD University,
Hanumangarh, Rajasthan

Researcher:
Suresh Kumar Panda,
Reader in Sanksrit,
Panchayat H.S.S., Palasagora
Ph.D. Scholar of Sanskrit
SKD University, Rajasthan
Regd. No. 07/2019/SKD/149

SHRI KHUSHAL DAS UNIVERSITY,

PILIBANGA, HANUMANGARH

Near Toll Plaza, Suratgarh Road, Hanumangarh (Raj.)- 335801

संस्कृतेन शिक्षा शब्दस्य व्युत्पत्ति अर्थ शिक्ष् + अ = शिक्ष + टाप् = शिक्षा आंग्ल भाषया Education शब्द: Latin भाषया Educere, Educare, to lead out अर्थात् परिप्रकाशम् । Educare शब्दस्यार्थ भवति to bringing upto raise or to nourish अर्थं भवति परिपालनम् । यथा उद्याने वृक्षकान् प्रत्यक्ष तत्वावधान परिवशातत् विविधासारं Education- शब्द E & Duco शब्दद्वयस्य मिश्रणेन भवति । E शब्दस्यार्थं out of अन्तकरणात् Duco स्यार्थं lead कृत्वा बलप्रयोगेन वहिनिष्कासन् शिक्षाया: अर्थं द्विधा-१- संक्षिप्तार्थं, २. व्यापकमर्थ: ।

१. शिक्षाया: संक्षिप्तार्थं डा: रामशकल पांडेय मतेन- संक्षिप्तार्थं शिक्षा एकं निश्चितं स्थानम् अर्थात् स्कुल, महाविद्यालय: अथवा विश्वविद्यालयेषु शिक्षा दीयते । शिक्षा संकुचितार्थे एकं निश्चितं पाठ्यक्रमम् अध्ययनं वा शिक्षणं कार्यं सम्मिलितं भवति ।

शिक्षाया: व्यापकअर्थ:

शिक्षा आजीवनं शिक्षणनीति: भवति । शिक्षास्वयमेतादृशी आकृति विस्तृतं व्यापकं वा यावत् मानवस्य जीवनानि ।

शिक्षाया: परिभाषा–

बि.एम्. झा- शिक्षायां प्रक्रियापूर्णत: मनोविज्ञानस्य कृपाणामुपरि निर्भरं करोति ।

फेन्डसन्- आधुनिक शिक्षाया संम्बन्धव्यक्ति:, समाज:, द्वयो: कल्याणात् भवत: ।

झन् ड्युइ- शिक्षाव्यक्ते: सर्व योग्यतान् विकाशमस्ति येनस्वस्य वातावरणानुपरि नियन्त्रणं करणाय । क्षमताप्राप्तं करोति तथा स्वस्य संभावनानां पूर्त्तिं करोति ।

ब्राउन्- शिक्षा सा प्रतिक्रिया अस्ति यथाव्यक्ते व्यवहारं परिवर्त्तनं क्रियते ।

मम्मट- "काव्यं यशसे अर्थकृते व्यवहार विदे शिवेतर क्षतये ।

सद्य: पर: निवृत्तये कान्तासम्मित तथा उपदेशयुजे ।"[१]

अरस्तु- स्व स्व शरीरे मस्तिष्केषु सृजनंमेव शिक्षा ।

जान् डीवी- शिक्षाया मनुष्यस्य स्यान्तरिक शक्तिनां विकाशं भवति य: तं वातावरणस्य नियन्त्रणाय सामर्थं क्रियते तथा तस्य सर्वान् संभावनानां प्रति कारयति ।

महात्मा गान्धि- शिक्षायां ममतात्पर्यं तस्योपरि अस्ति वालकानां तथा जनानां सर्वोत्कृष्टमात्मन: स्वरूपं प्रस्फुटितं करोति ।

रविन्द्रनाथ टेगोर- सर्वोच्च शिक्षा सा भवति या केवलं सूचना प्रदानं नकरोति परन्तु अस्मासु जीवनेषु तथा संपूर्णं सृष्ट्यां तादत्म्यभावं स्थापितं करोति ।

टम्सन्- शिक्षाया: मम तात्पर्यं व्यक्ते: उपरि परिवेषस्य प्रभावत: य: तस्य व्यवहारेषु चिरं परिवर्त्तनं करोति ।

राष्ट्रीय शिक्षानीते: २०२० अस्य प्रमुखा: वार्त्ता:

१. नूतनं राष्ट्रीय शिक्षानीतिं २०२० अनुसारं वर्षं २०३० यावत् सर्वनामांकन अनुपातस्य (Gross Enrollment) 100% यावत् आनयनस्य लक्ष्यंस्थिरिकृतमस्ति ।

२. नवं शिक्षानीतिम् अन्तर्गतं शिक्षाक्षेत्रे सकलं गृहत्पादान् ६% सार्वजनिक व्ययस्य लक्ष्यं स्थिरिकृतम् ।

३. मानव संसाधन प्रबन्धन मन्त्रालयस्यनाम परिवर्त्तितं भुत्वा शिक्षा मन्त्रालयं कृतम् ।

४. पञ्चश्रेणीं यावत् शिक्षायां मातृभाषा/स्थानीय अथवा क्षेत्रीय भाषां शिक्षाया: माध्यमरूपेण ग्रहणानां उपरि गुरुत्वारोपं क्रियते । अनेन साकं मातृभाषां श्रेणी अष्टमं यावत् तथा भाविशिक्षामपि प्राथमिका प्रदानाय मन्तव्यं प्रदत्तम् ।

५. देशं सर्वत: शिक्षा संस्थानानामअर्थे भारतीय उच्च शिक्षापरिषदनाम्ना एक: नियामकस्य परिकल्पना कृता ।

६. भित्तिस्तरमन्तर्गतं प्रथमतया त्रिवर्षाणि छात्रान् आंगनवाड़ी क्षेत्रे शिक्षाया: प्राथमिक विद्यालयियशिक्षा भविष्यति । तत्परं छात्रा: आगामिनी २वर्षे विद्यालयं १ च २ पठिष्यन्ति । अत्र ३त: ८वर्षान् यावत् आयु: शिशो: पाठं पठिष्यन्ति । तेषां कृते नवपाठ्यक्रमं प्रस्तुतं करिष्यन्ति । तथा ५वर्षे तेषां शिक्षाया: प्रथमं चरणं समाप्तं भवेत् ।

७. प्रस्तुतस्तरे श्रेणी ३-५ श्रेणीं यावत् पाठं पठिष्यन्ति । अस्मिन् अवसरे ८त: ११ वर्षं यावत् वयसं छात्रा: पठिष्यन्ति । एतद्चरणं ३वर्षे भविष्यति । अस्मिन्स्तरे विज्ञान, गणित, कला आदय: पाठार्जनं गुरुत्वं दास्यन्ति ।

८. मध्यवर्त्ति श्रेण्यां ६त: वर्षान् यावत् पाठं पठिष्यन्ति । अत्र ११त: १४ वर्षान् पर्यन्तं गुरुत्वपूर्ण कौशलं विकाशं विषयमपि प्रारम्भं भविष्यति ।

९. सेकेण्डारीस्तरे श्रेणी ९त: १२ यावत् पाठं पठितं भविष्यति अत्र १४त: १८ वर्षं यावत् वयसं छात्रान् पाठितं भविष्यन्ति । इदं चरणं ४वर्षे संपूर्णं भविष्यति । अस्मिन्स्तरे छात्रा तेषां विषयं चयनं स्वाधीनता भविष्यति ।

१०. NEP २०२० अन्तर्गतं पञ्चश्रेणीं यावत् छात्रान् मातृभाषा, स्थानीय भाषाच राष्ट्रभाषायाअपि पाठयिष्यन्ति ।

११. भाषाया: चिनोननाय छात्रोपरि किञ्चित् वाध्यवाधकतानास्ति । तेषां कृते संस्कृतं तथा अन्यप्राचीनं भाषां पठनायअपि स्थातव्यम् ।

१२. श्रेणी १०वोर्ड परीक्षामनिवार्यतां समाप्तं भविष्यति । केवलं छात्रा: १२ परीक्षां दास्यन्ति ।

१३. स्नातकस्य डिग्री ३य वर्षाणां भविष्यन्ति । एक वर्षादनन्तरं यदि छात्र पठनं परित्यजति तथा यदिपुन: पठितुमिच्छति तदा तस्य पठनं तत्त:रेव प्रारम्भं करिष्यति यत्र स: पाठंपरित्यज्यति स्म ।

१४. छात्रं महाविद्यालयस्य प्रथमे वर्षे संपूर्णे सार्टिफिकेट् तथा द्वितीय वर्षं डिप्लोमा, तृतीयवर्षे तथा चतुर्थे वर्षे डिग्री सार्टिफिकेट् दास्यन्ति ।

१५. त्रिवर्षाणां डिग्री तत्छात्राणां कृते भविष्यति येषां पुन: उच्चतरं पाठंनपठिष्यति, यदा उच्चतर पाठं पनायछात्राय ४वर्षस्य डिग्री प्राप्यष्यति ।

१६. ४वर्षाणां डिग्री ये पठिष्यन्तिते एकवर्षे MA/MSC/MCom पठिष्यन्ति।

१७. M.Phil पाठस्य अनिर्वार्यतां समाप्तं भविष्यति M.A. श्रेणीछात्रा: पूर्णरूपेण Ph.D कर्त्तुं योग्या: भविष्यन्ति।

१८. यदि क: स्वस्य पाठंहित्वा द्वितीय कोर्षमध्ये पठितुमिच्छति स: सीमित समयं त्यक्त्वा तस्य कोर्स पुन: पठितुं योग्यं भविष्यति।

१९. स्कुल छात्रा: क्रीड़ाद्योग, नृत्य, मार्सलआर्ट आदय: अन्या: शारीरिक गतिविधी एवं व्यायामविना अंशग्रहणं करिष्यन्ति।

२०. विद्यालये सर्वस्तरेषु छात्रा: वाग्वानि, नियमितरूपेण, क्रीड़ा, योग, नृत्य, मार्सलआर्ट स्थानीय उपलब्धताच अनुसार प्रदानाय चेष्टां करिष्यन्ति यथा शारीरिक गतिविथी एवं व्यायामं विनापि अंशग्रहणं करिष्यन्ति।

२१. अस्मिन् नीतौ सुधाराणामनुसारं कला तथा विज्ञान व्यवसायिक तथा शैक्षणिक विषय च पाठ्यक्रम वा पाठ्येतरकर्मयो: मध्ये वहु अधीकमन्तरं न भविष्यति।

२२. श्रेणी षष्ठत: शैक्षिक पाठ्यक्रमे व्यवसायिक शिक्षां समाहितं करिष्यन्ति तथा तत्र (इंटर्नसिप्) कार्यदक्षता अनुभूतिं (Internship) व्यवस्थां करिष्यन्ति।

२३. राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान तथा प्रशिक्षण परिषदेन विद्यालयीय शिक्षार्थिं राष्ट्रीय पाठ्यक्रम रूपरेखां प्रस्तुतं कृतंस्यात्।

२४. छात्राणां समग्र विकाशाय लक्ष्यंध्यानाय श्रेणी १० च १२ एतयो: परीक्षायां परिवर्त्तनं करिष्यत:। अत्र भविष्यति सेमिष्टार वा वहुविकल्पीय प्रश्नादय: परिवर्त्तनम् एकत्रितं कृतंस्यु:।

२५. छात्राणां प्रगते: मूल्यांकनाय मानक निर्द्धारकरूपाय (PARAKH) एक: नव राष्ट्रिय:आलन केन्द्र: (National Assesment Centre) स्थापनं करिष्यति।

२६. छात्राणां प्रगतिअर्थे मूल्यांकन तथा छात्राणां कृते अस्माकं भविष्याय संयुक्तं निर्णयं कृत्वा साहाय करणाय आधारितं कृत्रिम वुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence-A1)।

२७. शिक्षकानां नियुक्ति: प्रभावि तथा पारदर्शि प्रक्रियाया: पालनं तथा समयानुसारं कृतंकार्य प्रदर्शनमाकलनोपरि पदोन्नति:।

२८. राष्ट्रीय: अध्यापक: शिक्षापरिषदा २०२२ वर्षं यावत् शिक्षकानांकृते राष्ट्रीय व्यवसायिकमानक: विकाशं करणीयम्। (National Professional Standards for Tachers NPST)

२९. राष्ट्रीयः अध्यापकः शिक्षापरिषदा NCERT परामर्शानामाधारोपरि अध्यापकः शिक्षाहेतोः राष्ट्रीय पाठ्यचर्यायाः रूपरेखाम् (National Curriculam Frame Work for Teacher Education, NCFTE) एतस्य विकाशं करिष्यन्ति ।

३०. २०३०वर्षं यावत् अध्यापनाय न्यूनतम डिग्री योग्यता ४वर्षीया एकिकृता वी.एड्. डिग्री नूनमनिर्वार्यम् ।

३१. NEP २०२० अनुसारम् उच्चशिक्षण संस्थाने सकल नामाङ्कन अनुपातं (Gross Enrollment Ration 26.3% (वर्ष २०१८) वर्द्धियित्वा 50% यावत् करणाय लक्ष्यं विद्यते, एतेन साकं देशस्य उच्चशिक्षता संस्थानानां ३.५ कोटिः नवस्थानानि संयोग करिष्यन्ति ।

३२. NEP- 2020 अनुसारं स्नातक पाठ्यक्रमेषु मल्टिपल एंट्रि एक्जिट् व्यवस्थानि ग्रहणानि कृतानि । एतेन ३ वा ४वर्षाणां स्नातक कार्यक्रमं छात्राः कियतिस्तरान् पाठ्यक्रमम् त्यागं करिष्यन्ति पुनः कुर्युः १ वर्षेन प्रमाणपत्रम् । एड्भान्स् डिप्लोमा, ३ वर्षादनन्तरं स्नातकस्य डिग्री तथा ४ वर्षोपरान्तं शोधेनसह स्नातकः ।

३३. विविध उच्चशिक्षण संस्थानानां प्राप्तांके वा क्रेड़िट् डिजिटलरूपेण सुरक्षितं यत्नेन स्थापिते एकां एकाडेमिक् बेंक् अफ् क्रेड़िट्, दातव्यम् असि ।

३४. नूतनशिक्षानीतौ एम्फिल् कार्यक्रमं समाप्तं कृतम् ।

३५. नूतन शिक्षानीतौ (NEP) देशस्य सर्वोच्चशिक्षाः संस्थानानां कृते एकः भारतीयशिक्षा परिषद (Higher Education Commission of India, HECI) स्य परिकल्पना कृता । यत्र विविध भूमिकानान् संगूर्णं करणायकति कार्य क्षणिसन्ति । भारतीय उच्चशिक्षा आयोगं चिकित्साच नियमशिक्षाः विहाय संपूर्णं शिक्षाक्षेत्रे त्राणामेकः समुदाय (Single Umbrella Body) स्य रूपेकार्य करिष्यति ।

३६. HECI अस्यकार्यं प्रभावे निष्पादनं हेतोःनिम्न चतुः समुदायाः निर्द्धारितं कृतम् ।

- राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा नियामकीय परिषद (National Higher Education Regular Council, NHERC) अयं शिक्षकः शिक्षायसह उच्च शिक्षाक्षेत्रे एक नियामकस्य कार्यं करिष्यति ।

- शामान्य शिक्षापरिषद (General Education Council) इयमुच्चशिक्षा कार्यक्रमणां उपेक्षित GEC शिक्षार्थं परिणामस्य मानकं निर्द्धारणं करिष्यति ।

- राष्ट्रीय प्रत्यायनं परिषद (National Accreditaion Council, NAC) इमा संस्थानानां प्रत्यायनस्य कार्यं करिष्यति । यः मुख्यरूपेण (बुनियादी) आधाररूपेण वा प्रारम्भिकरूपेण मानदण्डनां सार्वजनिकं सुशासन तथा परिणामोंपरि आधारितं भविष्यति ।

- उच्चतर शिक्षा अनुदान परिषद (Higher Education Grants Council, HEGC) इमे समुहाः महाविद्यालयानांच विश्वविद्यालयानां वित्तपोषणस्य कार्यं करिष्यति ।

३७. देशे (IIT) आइ.आइटि, तथा आइ.आइ.एम्. (IIM) इत्यस्य समकक्ष वैशिकमानकानां वहुविषयिका शिक्षा अपिच अनुसंधान विश्वविद्यालयस्य स्थापना करणीया । (Multidisciplinary Education & Research Universities, MERU)

३८. अस्यां नूतनानीतिः विकलांग छात्राणांकृते विकलांगता प्रशिक्षिण, संसाधन केन्द्रः, आवास सहायकं उपकरणः उपर्य्योक्त प्रौध्योगिकि आधारितमुपकरणं शिक्षकानां पूर्णसमर्थनं च आरभ्य नियमितंरूपेण विद्यालयिया शिक्षा प्रक्रियामशग्रहणं सुनिश्चितं करणाय अदयः प्रक्रियया सक्षमं विनिर्मितं भविष्यति ।

३९. एकः स्वायत्त आधाराय रूपेण राष्ट्रीय शैक्षिक प्रौद्योगिकि मंच (National Educational Technical Forum) स्य संगठनं करिष्यति । येन शिक्षण, मूल्यांकन, योजना, एवं प्रशासने अभिवृद्धिहेतोः विचाराणामादिनां प्रदानं करिष्यति ।

४०. डिजिटल शिक्षा संसाधनानां विकशितं करणाय भिन्नं प्रौद्यगिकि गणनायाः (ईकाई) विकाशं कारयिष्यति । यः डिजिटल वुनियादि फर्म सामग्री च क्षमता निर्माणं हेतोः समन्वयनस्य कार्यं करिष्यति ।

४१. भारतीय ज्ञानस्य धारा यत्र जनजातीय एवं स्वदेशीज्ञान समाहितं भविष्यन्ति । एते पाठ्यक्रमे अन्तर्भुक्तम् ।

४२. आकांडक्षि जिल्ला (Aspirational District) यत्र वहुपरिमाणेन आर्थिकं सामाजिकं तथा जातिगत बाधानं सम्मुखिनाः छात्राः प्राप्यन्ते । तान् विशेषशैक्षिक क्षेत्रानारूपेण नामानि क्रियते ।

४३. देशअस्माकं क्षमता निर्माण हेतोः सर्वाः .... तथा किन्नराः छात्रान् समगुणेन एकत्रिकरणं अर्थात् (जेन्डर इनकलुजन् फण्ड) स्य स्थापनां करिष्यति ।

४४. नियमाः सन्तियत् ८वर्षाणाम् आयुषं संपन्नाः छत्राणां कृते प्रारंभिक शैशवं लालनं तथा शिक्षाहेतोः एकः राष्ट्रीय पाठ्यचैर्या तथा शैक्षणिक आकृत्या निर्माणं NCERT द्वारा करिष्यति ।

४५. एस्.सी., एस्.टी, ओविसी तथा अन्य सामाजिक आर्थिक रूपेण बंचित समुहेन संवन्धित मेधावी छात्रान् प्रोत्साहनस्य रूपेण साहाय्यं प्रदानं करिष्यन्ति ।

निर्यासम्

१. प्राय: उपवर्षस्य परं केन्द्र सर्वकार: २९ जुलाई २०२० अस्य नूतनीशिक्षानीतिं २०२०म मंजुरिप्रदानं कृतवान् ।

२. नूतन राष्ट्रीय शिक्षानीति २०२० अन्तरीक्ष वैज्ञानिक: के: कस्तुरी रंगन् अस्य अध्यक्षता वलेन समिति: रिपोर्ट उपरि आधारितं भवति ।

३. मानव संसाधन मन्त्रालयस्य शिक्षानीति २०२० कार्यान्वितम् अवन्तरं अस्य नाम परिवर्त्तनं कृत्वा शिक्षामन्त्रालय निर्द्धारितं कृतवान् ।

४. इयं नीति: उच्चशिक्षा स्वस्यआत्मन: भाषायांस्वतंन्त्रता प्रदानादअनन्तरं छात्रान् कला तथा क्रीड़ादिकायेऽपि वर्द्धते ।

५. अस्यां शिक्षा नितौ सर्वकारेण महत्वपूर्णं लक्ष्यं निर्द्धारितं कृतम् । यस्मिन् २०३० पर्यन्तं सर्व नामांकनमनुपातं १००% पर्यन्तं १००% आनयनाय अन्तर्भुक्तम् ।

६. शिक्षायां केन्द्र अथवा राज्यसर्वकारै: जीडीपी अस्य ६% भागं व्याकरणाय लक्ष्यमपि निर्द्धारितं कृतम् ।

७. देशस्य समग्रमुच्चशिक्षा संस्थानानां कृते भारतीय उच्चशिक्षा परिषदै नाम्ना एका नियामका परिकल्पना कृता ।

८. प्रथम: त्रिवर्षाणि शिशुन् आगंनवाडी केन्द्रे प्राथमिकि शिक्षा करणीया । तदनन्तरं शिशव: आगामिनि द्ववर्षे एक: द्वौ स्कुल पठिष्यन्ति । अत्र त्रय: अष्टम वर्षस्य आयु वर्षाणामायो: शिशुन् पाठनं कार्यम् । तद्धेतो: नूतनं पाठ्यक्रममं प्रस्तुतं कृतंस्यात् तथा पञ्चवर्षे तेषां छात्राणां प्रथमं चरणं समाप्तं भविष्यति ।

९. प्रस्तुति नियमे श्रेणी ३त: पश्चात् यावत् पाठनं भवेत् अत्र अष्टत: एकादशवर्षान् यावत् वयसस्य छात्रान् नियमित रूपेण प्रस्तुतं कारयेत् । अयं चरण: त्रिवर्षे संपूर्णं भवेत् । अस्मिन् अवसरे छात्रान् विज्ञान, गणितम्, कला आदि पाठनोपरि वलं दास्यन्ति ।

१०. मध्यवर्त्ति काले ६त: यावत् पाठनं भविष्यति । अस्मिन् एकादशत: चतुर्द्दशम् वर्षान् यावत् छात्रान् पाठ्य संपूर्णं भविष्यति । अस्मिन् स्थितौ छात्राणां कृते त्रिवर्षेषु संपूर्णं भविष्यति । तेषां जीवनस्य लक्ष्योपरि विकाशस्य विषया: प्रारम्भं क्रियते ।

११. सेकेन्डेरि (उच्चमाध्यमिक) श्रेणी नव त: द्वादशं यावत् पाठिष्यन्ति येन अत्र १४ (चतुर्द्दशात्) १८ (अष्टादशं यावत्) वर्षान् आयुं यावत् छात्रान् सीमावद्धं क्रियते । अयं चरण: ४वर्षे संपूर्णं भविष्यति । अस्मिन् क्षेत्रे छात्रान् स्वविषयान् चयनं कर्त्तुंस्वाधिनतां भविष्यति ।

१२. NEP २०२० मध्ये पञ्चश्रेणीं यावत् छात्रान् मातृभाषा स्थानीय भाषा तथा राष्ट्रभाषायां एव हि अध्ययनं कारयिष्यन्ति ।

१३. श्रेणी दशमस्य वोर्ड परीक्षां सम्पूर्ण रूपेण अकार्यं कृतस्यात् । छात्रान् केवलं द्वादशं परीक्षां केवल दास्यन्ति ।

१४. स्नातक डिग्री अये ३/४ वर्षस्य भविष्यति । एकवर्ष स्नातकं परीक्षा संपन्नेकृते यदि स/सा वा पाठं न पठति चेत् तर्हि तथा पुनः स्वस्य पाठं स्नातकं कर्त्तुमिच्छति चेत् स/सा वा तस्य/तस्याः वा पाठं पठितुमिच्छति यत्र पाठमर्द्धं कृतंस्यात् ।

१५. छात्रं स्नातकस्य प्रथम वर्षस्य पाठ्यं संपूर्णंकृते सति प्रमाणपत्रं, द्वितीय वर्षे डिप्लोमा तृतीयः चतुर्थे वर्षे डिग्री प्रदानं करिष्यति ।

१६. त्रि वर्षाणां डिग्री तेभ्यः छात्रेभ्यः भविष्यति । ये पुनः उच्चशिक्षां न पठिष्यति, परन्तु पुनरुच्चशिक्षा करणाय चतुर्थवर्षं स्नातकं नूनं संपूर्णं करिष्यन्ति ।

१७. चतुर्थवर्ष स्नातकः एकवर्षे एम्.ए./एम्.एस्.सि/एम्.कम् कर्त्तुं योग्याः भविष्यन्ति ।

१८. एम्फिल् पाठनमपि उच्चेदं कृतम् । एम्.ए. छात्रः पिएच्डी कर्त्तुं योग्याः भविष्यन्ति ।

१९. यदि कः/का वा पाठ्य अन्तराले अन्य पाठं पठितुमिच्छति तर्हि सः/सा स्व विषयं परिवर्त्तनं कर्त्तुं पारयिष्यति ।

२०. श्रेणी ६ (षष्ठ)तः एवहि शैक्षिक पाठ्यक्रमे व्यवहारिक शिक्षामन्तर्भुक्तं (इन्टर्णसिप्) अस्य व्यवस्थापि कार्यदक्षता अनुभूतिं दास्यन्ति ।

शिक्षाव्यक्तेः व्यक्तिसमूहानां सुसंस्कृतस्य ससक्त माध्यमः भवति । शिक्षा अस्माकं वेदनशिलता सहिष्णुता तथा दृष्टि प्रखरं निर्माति । येन राष्ट्रीय एकता, समता सौहार्द्यं प्राप्यन्ते ।

शिक्षा एव वस्तुतः मानवस्य निर्माणं करोति । शिक्षावै सर्वजनउपकारिणी भवति । संप्रति विश्वेकोऽपि व्यक्ति इत्थं नास्ति यस्यशिक्षां प्रति रुचिन भवति । विद्या विहीनः पशुः । प्राचीन वैदिककाले शिक्षां, ज्ञानवोध, प्रवोधं, विनयः विद्या आदि नाम्ना ज्ञायते स्म ।

शिक्षा च शिक्षकः मुद्रायाः उभय पार्श्यं भवति । वै अन्योन्याश्चितं भवति । भारते शिक्षकं गुरुः आचार्य उपाद्यायः अदयः नाम्ना सम्बधितं क्रियन्ते ।

१. तपः भारतीयः संस्कृते मूलमन्त्रम् । कुमार संभवं महाकाव्ये पार्वत्याः पूर्वतपः तथा महत्तपं विषये वर्णना कृता ।

इयेष सा कर्त्तुमवन्ध्य रूपतां

समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।

अवाप्यते वा कथमन्यथाद्वयं

तथा विधं प्रेम पतिश्चतादृशः । (कु-५/२)[२]

२. अनेन तपसा सा तस्याः प्रमुखभिच्छा शिवं वरपात्र रूपेण प्राप्तवती । अद्य प्रभूति अवनतांगी तवास्मि दां कितस्तपाभिः इतिवादिनि चन्द्रमौल ।

अन्हायसा नियमजं क्लमुत् ससर्ज क्लेश फलेन हि पुनर्नवतां वंधत्ते । (कु-५/८६)[३]

३. महाकवेः कालिदास वन्देवाग्देवता गुरुम् ।

यद् ज्ञाने विश्वमाभाति दर्पणे प्रतिविम्बवत् ।

४. योगेन साकं वेदान्तस्य धनिष्टसंपर्कमस्ति ।

या सृष्टिः स्त्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं याहविः याचहोत्रिः ।

ये द्वेकालं विधत्तः श्रुतिविषय गुणाः यास्थिता व्याप्तविश्वम्

या माहु सर्व विज प्रकृतिरिति यथा प्राणिनः प्राणवन्तः

प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिःर्वस्ताभिरष्टाभिरीशः । (अभि-१)[४]

५. विश्वकवेः चरमसीमाया वर्णनं कुर्वनपि त्यागस्यमहत्वं ददाति । दिलीपः तथा रघोः जीवनादर्श दिलीपस्य महिमानं कवेः ब्रतीरूपेण कथ्यते ।

६. प्राचीन कालिदास कालेषु रघोः प्रसंगे इत्यं निवेदयति यत् तं विविध विषयस्य ध्ययानाय गुरुन् निकषा संप्रेषितम् । महर्षि कण्व, वशिष्ठ तथा च्यवनं सर्वे कुलपतेरासन् । कौत्सः वरतन्तोः आश्रमात् पठित्वा आगतवान् । एतेषु गुरुकुलेषु सर्वदिद्यानां शिक्षा प्राप्यते स्म ।

७. कालिदासः वैदिक शिक्षा एवं दार्शनिक परिपोषकं भवति ।

८. कालिदासेन मातापिता आचार्यस्य शिक्षकाणां रूपे स्वीकारः क्रियते ।

९. कालिदासः तस्य पाठ्यक्रमस्य यः सर्वांगिनं विकाशे सहायकं भवति । तथा सः कठोर अनुशासनस्य पक्षधरः ।

शिक्षा विकशित वुद्धि हेतोः पशुः तथा मनुष्ययोः मध्ये अन्तरंभर्त्तृहरिण I सुष्ठुउक्तम्-

विद्यानाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नंगुप्तधनम्

विद्या भोगकरियशः सुखकरि विद्यागुरुणां गुरुः I

विद्या वन्धुजन विदेशगमने विद्यापरं दैवतम्

विद्या राजसु पूजितान् तत् धनं विद्याविहीनः पशुः I (भर्त्तुहरि-नीति-२१)[५]

कालिदासीय युगे वेदः, पुराणः, व्याकरणः, ज्योतिषः, छन्द दर्शन कला आदिनामध्ययनं कृतंस्यात् I गुरुकुले परा,अपरा, उभय प्रकारस्य विद्याम् अददात् I पराविद्या यामात्मापरमात्मा विषयकं शिक्षा तथा अपरा विद्यायां लौकिक विद्यायाः ज्ञान दीयते स्म I ब्राह्मणाय धर्मकर्मः यत्रियाय धनुविद्या, यज्ञ, राजनीतिछायाः, वैश्यं वाणिज्यं व्यापारं, कृषि विज्ञानस्य तथा शुद्राणां कृते साधारणकला हस्तशिल्पादि, शिक्षादीयते स्म I इत्थमाश्रम विभागनोपरि अवलम्बितं समाजस्य प्रत्येक स्व स्य वर्णनानुसारं समुचिता शिक्षाप्रप्त I

“छन्दपादौ तुवेदस्य हस्तकल्पोइतिपव्यते

ज्योतिषामयनं चक्षुः निरूक्तं श्रोत्रमुच्यते I

शिक्षाघ्राणं तु वेदस्य मुखंव्याकरणं स्मृतम्

तस्मात् सांगमधित्येव ब्रह्मलोके महीयते II”[६]

कालिदासेन अतीते बुध्यते यत् वैयक्तिक, सामाजिक च राष्ट्रीय प्रगति अर्थं नहि अपितु सभ्यता तथा विकाश संवर्द्धनाय आवश्यकताअस्ति I

कालिदासस्य ब्रह्म विषयकं विचारः

पुरुषः- पुरुष शब्दस्य व्युत्पत्ति पुरौशेते इति (पुर अर्थात् शरीरेषु शयनं योग्यम्) अयमर्थेन प्रत्येकः जनः पुरुषः अस्ति I परन्तु ऋग्वेदस्य पुरुषः सूक्तः (१०.८०) आदि पुरुषस्य कल्पना विराट पुरुषः अथवा विश्वपुरुषः रूपेण कृतं देवतानां विश्वस्य विशिष्ट व्यक्तिनां एतेषां विविधांगेषु संसारस्य सर्वपदार्थमुत्पन्नानि भवन्ति I तथापि पुरुषः संसारे पुरुषः न समाप्तः I तस्य अंशेन सम्पूर्ण सृष्टि व्याप्तं भवति I अस्य अतिक्रमण कृत्वा विश्वब्रह्माण्डे स्वस्य अंशं सूंपर्णं सृष्टिव्याप्तं भवति I

सांख्यदर्शन मतानुसारंः- द्वौ स्वतन्त्र तत्त्वौ स्तः I १. प्रकृतिः, २. पुरुषः, सांख्यदर्शनं पुरुषवहुत्वे- विश्वासं करोति I प्रकृति तथा पुरुषस्य संपर्केण विश्वस्य विकाशं भवति I

ब्रह्मः

ब्रह्मणः सत्ता हिन्तुधर्म दर्शन सामाजिक व्यवस्था साहित्य तथा कलायां आधारशीला जीवनस्य सर्वमङ्ग प्रत्यगं प्रत्यक्ष अथवा परोक्ष रूपेण प्रभावित एवमअनु प्राक्गति भवति। वेदे अयं दृष्टिगोचरं भवति।

भारतीय विद्वान शब्दं ब्रह्म अर्थात् ईश्वरस्य रूपं कथयन्ति। शब्दाद्वैत वादानुसारं शब्द एक ब्रह्म भवति।

शङ्कराचार्येण ब्रह्मणः अस्तित्व सिद्धं कर्त्तुं मुख्यरूपेण त्रयः प्रमाणाः दीयन्ते। यथाः-

१. शंसारस्य सर्वकार्यं वस्तुतः कश्चित् मूलं कारणं भवति। मूलकारणस्य मूलं नास्ति। सः अनादि, अज, सनातन कारण ब्रह्म भवति।

२. संसारस्य पदार्थ तथा कार्यश्रृङ्खला कार्यं व्यवस्था दृश्यते। सः अचेतन प्रकृति संम्भवं न भवति।

३. ब्रह्मणः सर्वदा, सर्वत्र अधिवासं भवति। अयं सर्वेषुवस्तुषु वर्त्तमानानां कारणात् अनुभूयते यत् अहमस्मि।

प्रतिभाषितं भवति। सः विविधः नाम्ना प्रतिभासितं भवति। ऋग्वेदानुसारं तम् "एकं सत् विप्राः वहुधा वदन्ति।" यथा- इन्द्रः, मित्रः, वरुणः, अग्निः, दिव्य सुपर्णः, गरुड़ः, मनः तथा मातरिश्वा। कालिदासः ब्रह्मसत्तां सादरं स्वीक्रियते तथा सृष्टेः कारणं मन्यते।

<u>कालिदासस्य दर्शन विषयक मान्यातानां समीक्षात्मकं मूल्यांकनम्</u>

शिवः कथयति- ब्रह्मचारी वेषो शिवस्य स्वरूपं कथं भवति, त्वं चिन्तय। तवहस्ते विवाहस्य मङ्गलसूत्रं बद्धम् अभविष्यत्। परं शिवहस्तेन सर्परूपकं कंकणं स्यात्। त्वं तस्य हस्तं धारणं कर्त्तुं शक्नोति वा? (कु/५-६६)[७] भो गौरी त्व पश्य नव विवाहिता वधुः राजहंस चिन्हितं पट्टवस्त्रं परिधाष्यति। परन्तु वररूपेण रक्त वर्षणशील हस्ति चर्म। एतयोः उभयौः मिलनं भवेतां वा ? (कु/५-६७)[८] यः विपदस्य प्रतिकारं कर्त्तुमिच्छति ये ऐश्वर्यं कामनां कुर्वन्ति, तस्य गन्धमाल्यादिकं वेषेन किंप्रयोजनमस्ति? (कु/५-७६)[९]

महादेव अतिदरिद्रं भविते सती जगतःयति रत्नअलंकार तेषां कारणानि भवन्ति शिवः। श्मशानवासी त्वेऽपि त्रिभूवनस्य अधीश्वरः भीषणाकृति भूत्वाऽपि शिवः मङ्गलमयः सौम्यः। तस्य प्रकृतंजिज्ञासमाना जगति विरलम्। (कु/५-२७)[१०] अयं संसार यस्य भूर्त्तिस्वरूप, तस्य शरीर रत्नालंकार विभूषितं भवतु वा सर्प वेष्टितं भवतु, सः हस्तिचर्मवा पट्टवस्त्रं परिधानं करोतु नरकपाल धारयतु वा चन्द्रकला तस्य मस्तके शोभते तस्य स्वरूपंकेऽपि कलना कर्त्तुं न पारयन्ति। (कु/५-७८)[११]

शिवस्य अंगश्पर्शेन चिताभस्मकणा मनुष्यान् पवित्रं कर्त्तुं समर्थो भवति। नचते शिवताण्डव नृत्यं काले वायुना ड्डियनकाले भस्मकणान् कथं देवगणाः मस्तके धारयन्ति। (कु/५-७६)[१२] महादेवः दरिद्रोभवेत सः वृषभ वाहनेन यातायतं करोति। मात्र मत्ते ऐरावत वाहनमउपविश्य गच्छन् काले इन्द्रः शिवदर्शनार्थं मागछति। शिवस्य पादे मस्तके स्पर्शं कृत्वा प्रणमति। तस्य मस्तकेस्थितं कल्पतरु कुसुम प्रयागैः अर्थात् पारिजात पुष्पस्य परागे शिवस्य पादांगुलयः रक्तवर्णं धारयन्ति। (कु/५-८०)[१३]

त्वं वटुः नष्टस्वभावः मतिहीनं, शिवस्य दोषदर्शने एकः तत्वतो वाक्यमुक्तवान्। स्वयम्भू ब्रह्मणः उत्पतेः कारण तस्य जन्मविषये तस्य जन्मविषये साधारणः जनाः किमर्थं ज्ञास्यति? (कु/५-८१)[१४]

अथवा अहं इदं स्थानं त्यक्त्वा गच्छामि। इत्थमुक्त्वा पार्वती संभ्रमेण स्थानात् प्रचलितुम् इयेष, क्षिप्रतया तस्य: स्तनमंडलात् वलकलं स्खलितं भवति। अस्मिन् समये वटु: शिवस्य साक्षात् स्वरूपं धारणं कृत्वा तां सहास्य वदनेन आलिंगन कृतवान्। (कु/५-८३)[१५] पार्वती- तां महादेवे आलिंगिते सती तं दृष्ट्वा शरीरं प्रकम्पितं, रोमांचितं स्वेदयुक्तमभवन्। सा यत् पादमुत्थितमकरोत् तत् पादं शुन्येएव स्थितमभवत्। क्षिप्रतया नदी गच्छती वेलायां प्रतिवन्धक रूपेण स्थितं भूत्वा प्रस्तरं उझित्वा गन्तुं नपारयति। तदा शैलाधिराजतनया नदी अग्रे प्रस्तराकुलितं यदिभवेत् तत: अग्रेगन्तुं न शक्नोति प्रत्यावृत्तं कर्त्तुमपि नपारयति, किं कर्त्तव्या विमूढा अभवत् सा। (कु/५-८५)[१६]

अयि अवनतांगी ! तव तपस्यायां महंमुग्ध: शिवेन उक्तम्। अदय प्रभृति अहं तत्क्षणात् एव तपस्या जनितं कष्टं तिरोहितमभवत्। यत: उद्देश्यं सिद्धेसति क्लेश: क्लेशं भूत्वा न तिष्ठति। (कु/५-८६)[१७] सप्तर्षिषु सती अरुन्धतिमपि तथा भगवान (शिव:) ऋषिगणान् उचितं सम्मान दृष्ट्या पश्यति स्म। स्त्री पुरुष भेदभावं तस्यपार्श्वे नासीत्। यत: केवलं चरित्रेव पूज्यते। स: सा वा भवतुनाम। यथा-

तां गौरवं भेदेन मुनींश्रापथ्यदीश्वर।

स्त्री पुमानित्यना स्थैषवृत्तिं हि महति सताम्। (कु/६-१२)[१८]

वेदान्ते यम् द्वितीयं पुरुषमिति यत् वदन्ति य: पृथिवी चाकाशं ब्याप्य विद्यमान, यस्मिन ईश्वर शब्दं संपूर्णं सार्थकं च अयं शब्द: कस्मै प्रयुक्तं न मोक्षकामिन: प्राणायामादि साधनं कृत्वा स्वस्य हृदये अन्वेषण कुर्वन्ति यं केवलं अचलाभक्त्या एव लभते। असौ शिव: भवतां सर्वेषां मंगलविधानं करोति। (विक्रम/१-१)[१९] विक्रमोर्वशीयम्- 'वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं, ब्याप्य स्थितं रोदसि। ये अद्वितीय ऐश्वर्यस्य अधिकारीत्वेऽपि एवं प्रणत जनान् ऐश्वर्य वहुफल प्रदानं कृते सती स्वयं ब्याघ्रचर्म मात्र परिधानं कुर्वन्ति। ये प्रिया पार्वत्या सह नित्यं जडितमभवत्। विषय वासनाहीन यतिनां अग्रगण्यं भवन्ति य: स्वस्य अष्टमूर्त्ति द्वारा समग्र जगतं पालनेकृते सती स्तोकेमपि अहंकारी न: असौ तमगुण प्रवृत्तिं विनाशयतु यद्वारा भवन्त: सन्मार्गं पश्यन्तु। (मालाविकाग्निमित्रम्/१-१)[२०] मालविका- एकैस्वर्यै स्थितोऽपि प्रणतो वहुफले य: स्वयं कृत्तिवास:।

अभिज्ञाने नान्दीश्लोके:-

या सृष्टिस्त्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं याहविर्याच होत्री

ये द्वेकालं विधत्त: शृति विषयगुणा या स्थिता व्याप्त विश्वम्

या माहु: सर्ववीजप्रकृतिरिति यया प्राणिन: प्राणवन्त:।

प्रत्यक्षाभि प्रपन्नस्तनुभि:वस्थाभिरष्टाभिरिश:।

या सृष्टे: आदयासृष्टि: (जलम्) वहति विधिहुत (अग्नि:)

या हविर्याचहोत्री- (यजमान:) ये द्वेकालं विधत्त: (सूर्य-चन्द्र:) या माहु: सर्ववीज प्रकृति रिति (पृथ्वी) प्राणिन: प्राणवन्त- (वायु:) प्रत्यक्षाभि: प्रपन्नस्तनुभि: अस्मान अष्टमूर्त्ते: शिवस्य सर्वान् पातु रक्षां करोतु इति।

कुमार संभवे:-

अस्त्युत्तरस्यां दिशिदेवतात्मा हिमालयोनामनगाधिराजः

पूर्वापरो तोयनिधिवगाह्य स्थितः पृथिव्यामिव मानदण्डः (कु/१-१)[२१]

कुमारसंभव महाकाव्ये मंगलाचारणं कृत्वा कालिदासः वर्णयति यत्- भारतस्य उत्तरदिशि देवतात्मा संबलिताः हिमालयः नगाधिपः तिष्ठति। पूर्व-पश्चिमस्यां दिशि समूद्रः पृथिव्याः मानदण्डमिव विस्तृतः।

कालिदासस्य कृतीनां मध्ये दर्शनं महत्त्वपूर्णं स्थानं प्राप्यते। सः स्वस्य रघुवंश महाकाव्यस्य प्रारम्भे संसारस्य मातापिता पार्वती तथा शङ्करस्य वन्दनात् प्रारम्भं क्रियते। सः पार्वती तथा शंकरं संसारस्य मूलकारणं मन्यते।

वागार्थाविव संपृक्तौ वागार्थ प्रति पद्यते।

जगतः पितरौवन्दे पार्वती परमेश्वरौ। (रघु/१-१)[२२]

कालिदासः भगवान शङ्करं स्थावरं तथा जंगमं (वृक्ष, पर्वतादि एवं मनुष्यादि) स्य उत्पत्ति पालनं संहारः कारणं कथ्यते।

मान्य:समे स्थावरं जंगमानां सर्गस्थिति प्रत्यवहारहेतुः।

गुरोरपिदं धनमाहिताग्नेनश्वद् पुरस्तादनु प्रेक्षणीयम्॥ (रघु/२-४४)[२३]

भगवान शिवः अजन्मा, अनादि, तस्मादेव समग्रसृष्टिरुत्पन्नं भवति सः भयंकारीरूपत्वेपि कल्याणकारी भवति। यद्यपि कुमार संभवस्य प्रारम्भं हिमालय वर्ण्णनात भवति सः शिवस्य प्रभुत्वम् अस्य महाकव्यस्य उल्लेखनीयं प्रतिपाद्यं भवति। पञ्चम सर्गे पार्वती शिवस्य दार्शनिक रूपस्य सविस्तार रूपेण वर्णना कृता।

कालदिास विरचित नाटकमभिज्ञान शाकुन्तलस्य प्रारंम्भं श्लोकः अष्टतनुधारी शिवेन प्रारंम्भं भवति।

कालिदासः पुनर्जन्मानि विश्वसिति

प्रवर्त्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः

सरस्वती स्त्रोत महतां महीयताम्।

समापित श्रपयतु नीललोहितः

पुनर्भवं परिगत शक्तिरात्मभुः॥ (अभि/७-३४)[२४]

महाकवि कालिदासः विक्रमोर्वशीयं प्रारम्भिक श्लोके- वेदान्तेषु......

मालविकाग्निमित्रं नाटकस्य प्रारम्भमपि महाकवि कालिदासः अर्द्धनारीश्वर भगवान शंकरस्य आराधनात् प्रारम्भं करोति।

महाकविः कालिदासः भगवन्तं विष्णुमपि सममहत्वं प्रदानं करोति। रघुवंशस्य पञ्चमसर्गे ८ते ३२ श्लोकम् यावत्। देवतागणः भगवान विष्णोः वन्दनां कृत्वा अनुरोधयन्ति यत् भवान्नेव सृष्टेः सर्जकः पालक तथा अकर्मा भुत्वाऽपि शतृणां संहारं करोति। कालिदास भगवान् रामं विष्णु अवतारं मन्यते।

त्रिलोक्यशल्योद्धरणाय सिन्धोश्चकार वन्धं मरणं रिपुणाम्

पूण्यप्रणामं भवनाभिरामं रामंविरामं वि पदामुपासे ।

अयात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदंविमानेन विगाहमानः

रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः सजायां रामाभिधानोहरि रित्युवाच ॥ (रघु/१०-४४)[२५]

भगवता विष्णुनाउक्तम् अहं दशरथस्य पुत्ररूपेण जन्मनीत्वा रावणस्य वधं करोमीति ।

मनुष्य जीवनस्य परमलक्ष्यं भवति ईश्वरस्य प्राप्तिः । तथा ईश्वरस्य प्राप्तिः असत्यस्य मार्गोपरि गमनं न भविष्यति । अतः रघुवंशिणाः मितभाषी वदन्ति । अमितभाषी भविते सती असत्य भाषणस्य संभावना अधीकं भवति । कालिदासः सत्यार्थेन कर्मयोगस्यापि उपासकं भवति । तस्य कृतिषु कर्मं कार्यं करोति सः यत्कार्यं कत्तुर्मिच्छन्ति तत् संपादनं कृत्वा एव विरमन्ति ।

कालिदासः एतादृशः दर्शनस्य सपक्षमस्ति यत्र कायः तथा मनः द्वयोःपरि नियन्त्रणं स्थापितं भवति । कालिदासस्य दर्शनशास्त्रे शैशवास्थायां विद्यानामध्ययनम् अभ्यासं क्रियते । युवावस्थायां विषयानामिच्छा तथा वृद्धावस्थायां मुनिनामेवाचरणें कृते तथा मृत्युः योगविद्यायाः माध्यमेन भवति ।

सोऽहमाजन्मा शुद्धानाम फलोदय कर्मणाम्

असमुद्रक्षिती शानामानकरेथवर्त्मनाम् (५)[२६]

यथा विधीहृताग्नीनां यथा कामार्च्चितार्थिनाम् ॥

यथा इपराधनण्डानां यथा कालप्रवोधीनाम् । (६)[२७]

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ॥

यशसे विजशीषुणां प्रजाये गृहमेधीनाम् । (७)[२८]

शैशवेऽम्यस्त विद्यानां यौवने विषयै विणाम् ।

वार्धके मुनि क्रतीनां योगनान्ते तनुत्यजम् ॥ (रघु/१-५-८)[२९]

कालिदासेन यत्र तत्र सर्वत्र ईश्वरीय सत्तां स्वीकारोति, यतः इयं भावना मनुष्यतामुत्पन्नं करोति ।

पुनः महाकविः नतुकेवलं शैवः सः हिन्दुधर्मस्य वहुदेवादेवीः स्वीकारोति । अतः ये केवल महाकविं शैवं वदन्ति न खलु सत्यं सः हिन्दुधर्मस्य सर्वदेवादेवीनां स्वीकृत्य वर्णयति ।

संदर्भ ग्रन्थसूची

१. काव्यं यशसे अर्थकृते व्यवहार विदेशिवेतरक्षतये

सद्यः परः निवृत्तये कान्ता सम्मिततया उपदेशयुजे ॥ (मम्मट)[१]

२. इयेष सा कर्त्तुमवन्ध्यरूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः

अवाप्यतेवा कथमन्यथाद्वयं तथा विधंप्रेम पतिश्चतादृशः । (कु-५/२)

डाः महापात्रः धनेश्वरः

३. महाकवेः कालिदास वन्देवाग्देवता गुरुम् ।

यद् ज्ञाने विश्वमाभाति दर्पणे प्रतिविम्बवत् ।

४. या सृष्टिः स्त्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं याहविः र्याचहोत्रिः

ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणाः यास्थितार्व्याप्तविश्वम् ।

यामाहुः सर्व विजप्रकृतिरिति ययाप्राणिनः प्राणवन्तः

प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिः र्वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥ (अभि-१)

डः महापत्रः गोपिनाथः

५. विद्यानाम नरस्य रुपमधिकं प्रच्छन्नं गुप्तंधनम् ।

विद्याभोगकरियशः सुखकरि विद्यागुरुणां गुरुः ।

विद्या वन्धुजन विदेश गमने विद्या परं दैवतम्

विद्या राजसु पूजिताः न तत् धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ (भर्त्तुहरिःनीति-२१)

६. छन्दःपादौ तुवेदस्य हस्तकल्पोइति पठ्यते

ज्योतिषामयनं चक्षुः निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखंव्याकरणं स्मृतम्

तस्मात सांगमधित्येव ब्रह्मलोके महीयते ॥

७. अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।

करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ (कु-५/६६)

डाः महापात्रः धनेश्वरः

८. त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।

वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितविन्दुवर्षि च ॥ (कु/५-६७) तत्रैव

९. विपद्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।

जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥ (कु/५-७६) तत्रैव

१०. मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।

तुषारवृष्टिक्षतपद्मसंपदां सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥ (कु/५-२७) तत्रैव

११. विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।

कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्त्तेरवधार्यते वपुः ॥ (कु/५-७८) तत्रैव

१२. विपद्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।

जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥ (कु/५-७६) तत्रैव

१३. असम्पदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।

करोति पादावुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली ॥ (कु/५-८०) तत्रैव

१४. विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।

यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ (कु/५-८१) तत्रैव

१५. निवार्यतामालि किमपयं वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।

न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ (कु/५-८३) तत्रैव

१६. तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि

निर्क्षेपणाय पदमृद्धतमुद्वहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधीराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ (कु/५-८५) तत्रैव

१७. अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः

क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज

क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ (कु/५-८६) तत्रैव

१८. तामगौरवभेदेन मुनींश्चापश्यदीश्वरः ।

स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महतिं सताम् ॥ (कु/६-१२)

१९. वदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी

यस्मिमन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।

अन्तर्यश्च मुमुक्षु मिर्नियमितप्राणादिमिमृग्यते

स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसूलभो निःश्व यसायास्तु वः ॥ (विक्रम/१-१)

प्रथमः खन्डः डाः महापात्रः धनेश्वरः १९८८

२०. एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतवहुफले यः स्वयं कृत्तिवासाः

कान्तासंमिश्वदेहोऽप्यविषयमनसां यः परसात् यतीनाम् ।

अष्टभिर्यर्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्मिभ्रतो नाभिमानः

शम्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसीं वृत्तिमीशः ॥ (मालविगाग्निमित्रम्/१-१)

द्वितीय खन्डः मालविकाग्निमित्रम् डाः महापात्रः धनेश्वरः १९८८

२१. अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधीराजः ।

पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथीव्या इव मानदण्डः ॥ (कु/१-१)

डाः पाढी प्रमोदः कुमारः

२२. वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ (रघु/१-१)

डाः गोपिनाथः महापात्रः

२३. मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।

गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ (रघु/२-४४) तत्रैव

२४. तव भवतु विड़ौजाः प्राज्य वृष्टि प्रजासु

त्वमपि विततयज्ञो वज्रिणं प्रीताय स्व ।

युगशतपरिवर्त्तानेवमन्योन्य कृतै

निर्यतमुभय लोकानुग्रह श्लाघनीयैः ॥ (अभि/७-३४)

डाः महापात्रः गोपिनाथः

२५. सोऽहं दाशरथीर्भूत्वा रणभूमेर्वलिक्षमम् ।

करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम् ॥ (रघु/१०-४४)

डाः महापात्रः गोपिनाथः

२६. सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ (रघु/१-५) तत्रैव

२७. यथाविधीहुताग्नीनां यथाकामार्च्चितार्थीनाम् ।

यथापराधदण्डानां यथकालप्रवोधीनाम् ॥ (रघु/१-६) तत्रैव

२८. त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधीनाम् ॥ (रघु/१-७) तत्रैव

२९. शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ (रघु/१-८) तत्रैव

३०. Buro Book Council of Higher Secondary Education, Odisha introduction to XII Class.

३१. शिक्षाशास्त्र भारतीय शिक्षा व्यवस्था विकाश एवं चुनौतियां, लेखक: अग्रवाला सौरभ ।

३२. भारतीय शिक्षानीति २०२० एवं अध्यापक शिक्षा, लेखक: प्रकाश चन्द्र पंन्तदीप, प्रथम संस्करण: २०२१ ।

३३. शिक्षानीति-२०२० (कुछ संस्तुतियां एवं विमर्श), डा: पांडेय सुधांशु कुमार ।